

**ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍՅԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄԸ**

Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվելուց երեք ամիս անց՝ 1914թ. հոկտեմբերի 19-ին բացվեց պատերազմի ռուս-թուրքական ճակատը: Հայ ժողովուրդը ակտիվորեն մասնակցեց պատերազմական գործողություններին, ինչը պայմանավորված էր Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու վաղեմի բաղձանքով: Ալեքսանդր Խատիսյանը այդ մասին գրում է. «հայ ժողովուրդը գիտեր իր անելիքը», ապա շարունակում. «Նախքան տաճկական պատերազմի իռչակումը ռուս իշխանության և հայ ժողովրդի միջև տեղի կունենային բանակցություններ: Հայտնի են այդ մասին փոխարքայի և կաթողիկոսի նամակները: Խնդիր կվերաբերեր հայ կամավորական շարժման»: Ռուսական իշխանությունների վերաբերմունքի լուսաբանման առումով բնորոշ է փոխարքա, կոմս Վորոնցով-Դաշկովի պատասխան նամակը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիմումին՝ գրված 1914թ. սեպտեմբերի 2-ին: Փոխարքան գրում էր. «Խնդրում եմ Ձեր բարձր հեղինակությամբ ներգործեք Ձեր հոտի վրա, որպեսզի մեր (Ռուսաստանի-Ա.Մ.) և արտասահմանի հայերը ամեն լուրջ պատրաստ լինեն Թուրքիայի դեմ պատերազմի դեպքում կատարելու այն հանձնարարությունները, որոնք ժամանակի թելադրանքով ես Ձեզ կներկայացնեմ»:¹

Մինչ բուն կամավորական շարժման մեջ Ալ. Խատիսյանի գործունեությանն անդրադառնալը, անհրաժեշտ ենք գտնում չհամաձայնվել նրա հուշագրության մեջ տեղ գտած այն կարծիքին, թե «հայերը ... կուզեին պատերազմ»:² Մի քանի հազար հոգուց բաղկացած կամավորական խմբերի առկայությունը հիմք չի տալիս նման կարծիքի համար: Ոչ մի ժողովուրդ պատերազմ չի ցանկանում, առավել ևս հայ ժողովուրդը, որի երկու հատվածները, իրենց կամքից անկախ, հայտնվել էին հակամարտ ռազմաքաղաքական ուժերի վարչատարածքային ենթակայության ներքո: Թերևս Ալ. Խատիսյանին պետք է հասկանալ այն իմաստով, որ Ռուսաստանի հաղթանակը պատերազմում կազատագրեր արևմտահայերին թուրքական արյունարբու լծից: Հավանական է, որ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը որոշ հայ գործիչներ ու խմբավորումներ տեսնում էին ռուսական զենքի հաղթանակի

¹ Խատիսյան Ալ., Քաղաքապետի մը հիշատակները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932, N12, էջ 155:

² ՀՀ ՀՔԿԳ ԿՊԱ, ֆ.4056, ց.1, գ.15, ք.1:

³ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ. «Հայրենիք» ամսագիր, 1932թ., N11, էջ125:

մեջ: Սակայն դժվար է պնդել, թե նման մտայնությունը համակել էր ողջ հայ ժողովրդին:

Տակավին 1912թ. ընթացող Բալկանյան պատերազմի պայմաններում հայկական հարցի արժանապատիվ թիֆլիսում ստեղծվել էր Հայկական Կենտրոնական ազգային բյուրո: Բյուրոյի կազմում ընդգրկված էին յոթ հասարակական գործիչներ՝ Ս.Հարությունյան, Ալ.Խատիսյան, Ա.Քալանթար, Հ.Առաքելյան, Ա.Պողոսյան, Հ.Թումանյան, Ն.Աղբալյան:¹ Այնուհետև այդ կազմն ընդլայնվեց՝ Լեո, Խ.Աֆրիկյան, Հ.Արդուբյան, Ա.Աբեղյան, Գ.Խատիսյան, Ստ.Լիսիցյան, Հ.Խունունց, Հ.Սպենդիարյան, Ս.Կյուլպենկյան և ուրիշներ:² Ազգային բյուրոյի նախագահ է ընտրվում Ա.Հարությունյանը, փոխնախագահ՝ Ալ.Խատիսյանը: Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Սեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Սովսիսյանը (Մագիստրոսը) ընտրվում է բյուրոյի պատվավոր նախագահ: Բնականաբար, բոլոր ազգային-քաղաքական ու հասարակական խնդիրները քննարկվում և լուծումներ էին ստանում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հետ համաձայնեցված:

Համաշխարհային պատերազմի սկզբում Ազգային բյուրոն առաջնահերթ խնդիր ուներ կազմակերպելու կամավորական խմբեր՝ ռուս-թուրքական ռազմաճակատում բանակին աջակցելու, ռազմական գործողություններին մասնակցելու նպատակով: Այդ կապակցությամբ բյուրոն իր կազմում ստեղծում է գործադիր մարմին, որի հիմնական անդամներն էին Սեսրոպ Եպիսկոպոսը, Ս.Հարությունյանը, Հ.Խունունցը, Ա.Խատիսյանը, բժիշկ Դ.Զավրիյանը:³ Գործադիր մարմնի անդամները գաղտնի բանակցություններ էին վարում կառավարության հետ, խիստ անհրաժեշտ աշխատանքներ տանում կամավորական խմբերի համար:⁴ Գործադիր մարմնից Ալ.Խատիսյանը Ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչն էր ռուս զինվորական իշխանության մոտ, կամավորական շարժման առնչվող բոլոր հարցերի քննարկումներն ու լուծումները նրան էր վստահված. «...որպես Ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչ, որը կվարեր կամավորական գործերը, ես անձամբ կբանակցեի ռուս իշխանության մոտ, կամավորական խումբերուն վերաբերող բոլոր խնդիրներու մասին»:⁵ Բացի այդ, նա էր իրականացնում Ազգային բյուրոյի և փոխարքայի անմիջական կապը: Խատիսյանը վայելում էր Վորոնցով-Դաշկովի վստահությունը:

Ալ.Խատիսյանն այսպիսով դառնում է Հայոց ազգային բյուրոյի հիմնադիր անդամներից մեկը և բյուրոյի գործունեության նշանակալից բնագավառներից մեկի իրական ղեկավարն՝ ընդհուպ մինչև 1917թ. հոկտեմբերը, երբ բյուրոն դադարեց գործելուց ու դարձյալ թիֆլիսում հիմնադրեց Հայոց

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց.5, գ.28: Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925թ., էջ245: Գ.Լազյան, Հայաստան և հայ դատ, Երևան, 1951, էջ154:

² «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան, 1981, հատ.6, էջ 547: «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996թ., էջ11:

³ Լեո, նշվ.աշխ., էջ.296-297:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Խատիսյան Ալ., Քաղաքապետի մը հիշատակները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932թ., N12, էջ 155:

Ազգային խորհուրդը: Բնականաբար հասկանալի է Թիֆլիսի հայ քաղաքագլխի դերը, որն ի պաշտոնն հնարավորություններ ուներ իր բարձր դիրքն ու Անդրկովկասի հայ բնակչության նյութական, հոգևոր ու մարդկային կարելիություններն ի սպաս դնել համազգային խնդիրների լուծման գործին: Մասնավաճ, եթե նկատի ունենանք, որ 1914թ. սեպտեմբերի 8-ին Կովկասի 44 քաղաքների ներկայացուցիչների համաժողովում նա ընտրվեց Համառուսաստանյան քաղաքների միության Կովկասյան բաժանմունքի նախագահ և հանդիսացավ այդ միության անփոփոխ նախագահը՝ մինչև 1918թ.: Միության նպատակն էր Կովկասյան քաղաքների նյութական պաշարերը ծառայեցնել պատերազմի մեջ գտնվող Ռուսաստանին, նպաստել բանակի հաջողություններին¹: Վերոհիշյալ հանգամանքները ցույց են տալիս Ալ.հատիսյանի լիազորությունները, իրավասության շրջանակները և այն ծանր ու դժվարին պատասխանատվությունը, որ կրում էր նա իբրև պետական պաշտոնյա, ազգային քաղաքական ու հասարակական գործիչ, հայրենասեր, ազգային դիմագիծ ունեցող հայ մարդ, որն իր բոլոր հնարավորությունները, կարողությունները կարող է ծառայեցնել համազգային խնդիրների լուծման գործին: Այդ բանն առանձնապես ակնառու դարձավ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ կամավորական շարժման կազմակերպական շրջանում:

Պատերազմի առաջին իսկ օրերից կամավորական շարժման հարցը գտնվում էր Ալ.հատիսյանի գործունեության կիզակետում: Եվ քանի որ շարժման կազմակերպչական կենտրոնատեղին գտնվում էր Թիֆլիսում, ապա պարզ է, թե որքան կարևոր էր Թիֆլիսի քաղաքագլխի դերը: Ա.Վրացյանն իրավամբ գրում էր, որ Ալ. հատիսյանը կամավորական զնդերի կազմակերպման նախաձեռնողներից մեկն էր²:

Նախքան պատերազմի սկսվելը, կատարվեցին ճշտումներ՝ զինվորական իշխանությունների և հայ ազգային կազմակերպությունների փոխհարաբերություններում, ձեռնարկվեցին որոշ քայլեր: Այսպես, իշխանությունների առաջարկությամբ Ալ.հատիսյանը կազմում է բանտերում ու աքսորավայրերում գտնվող այն հայ հեղափոխականների ցուցակը, որոնք կարող են ընդգրկվել կամավորական խմբերում: Այդ ցուցակի համաձայն բանտերից ու աքսորավայրերից ազատ են արձակվում մի շարք գործիչներ³: Իշխանություններն առաջարկում են այնուհետև ահաբեկիչ ուղարկել Թուրքիա՝ էնվեր փաշային սպանելու նպատակով: Այս առաջարկությունը մերժվում է⁴:

Փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի և Ալ.հատիսյանի փոխադարձ համաձայնությամբ ու նախաձեռնությամբ Թիֆլիսում 1914թ. սեպտեմբերին կայանում է Կովկասյան օկրուգի շտաբի ու Հայոց ազգային բյուրոյի ներկայացուցիչների առաջին համատեղ նիստը: Նիստում ճշտվում է կամավորական ջո-

¹ Хатисов А.И., Краткий обзор деятельности Кавказского отдела Всероссийского Союза городов, Тифлис, 1916.

² Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 12:

³ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 156:

⁴ Նույն տեղում:

կատների թիվը, կամավորների քանակը, կազմվում է սպառազինության ու հանդերձանքի հետ կապված ծախսերի նախահաշիվ:

Որպես առաջին վճարում Ալ.Խատիսյանին հատկացվում է 245 000ռուբ.¹ բյուրոյի միջոցով հագուստ ու կոշիկ ձեռք բերելու համար՝ համապատասխան փաստաթղթերի ձևակերպմամբ: Ամբողջ գրագրությունը, ինչպես նշում է Ալ.Խատիսյանը, շտաբի ու խմբերի միջև կատարվում էր իր միջոցով: Կամավորական խմբերի համալրման, նրանց սպառազինության և հանդերձանքի ապահովության հարցերի լուծումը նույնպես դրվում է նրա վրա¹:

Փոխադարձ համաձայնությամբ նախ կազմվում է չորս խումբ, հրամանատարներ՝ Անդրանիկ, Դրո, Համազասպ և Քեռի: Խմբերը ռազմաճակատ են մեկնում 1914թ. հոկտեմբերի 24-ին, նոյեմբերի 3-ին և 6-ին: Ապա 1915թ. ապրիլին կազմակերպվում է 5-րդ խումբը՝ Վարդանի հրամանատարությամբ, այնուհետև 6-րդ և 7-րդ խմբերը՝ Ավշարյանի և Արղության գլխավորությամբ: Ալ.Խատիսյանը մշտական կապի մեջ էր Կովկասյան ռազմական օկրուգի շտաբի, գործող բանակի, հրամանատարության, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ու ազգային-հասարակական կազմակերպությունների հետ²: Այսպես, փաստաթղթերը վկայում են, որ նա միջնորդություն է հղել օկրուգի գլխավոր հրամանատարին՝ ռումինահայ և բուլղարահայ կամավորներին Անդրկովկաս փոխադրելու նպատակով, որոնց մուտքը՝ իբրև հակառակորդ երկրների քաղաքացիներ, չէր թույլատրվում³: Խատիսյանը երբեմն հանդես էր գալիս թարգմանչի, մեկնաբանի և ուղեկցողի դերում: 1914թ. ամռանը նա Անդրկովկաս այցելած Նիկոլայ II թագավորին մեծապատիվ ու բարձրաստիճան դիմավորողների թվում էր: Խատիսյանն ուղեկցում էր թագավորին վիրավոր զինվորներին այցելության ժամանակ, իսկ Արամյան հիվանդանոցում, Խատիսյանը թագավորին ներկայացրեց վիրավոր Դրոյին: Հենց այդտեղ Նիկոլայ II-ը կամավորական 2-րդ ջոկատի հրամանատարին պարգևատրեց Գեորգևյան խաչով⁴:

1914թ. օգոստոսի 12-ին Անդրանիկը Բուլղարիայից եկավ Անդրկովկաս: Ալ.Խատիսյանը միջնորդ ու թարգմանիչ եղավ զորավարի ու փոխարքայի, բանակի հրամանատարության միջև⁵:

Կամավորական ջոկատների ֆինանսական միջոցները գոյանում էին կամավոր նվիրատվություններից ու պետական հատկացումներից: «Ամբողջ հայությունը կամավորներու օգտին հանգանակեց 1 440 000 ռուբ., որմն 1 021 000 ռուբ. տված են ռուսահայերը: Եվրոպան տված է 423 000 ռուբ., որմն 342 հազարը Ամերիկան: Եգիպտոսը հանգանակած է 55 հազար ռուբլի: Ռուս գանձարկղը հատկացուցած է 4 000 000 ռուբ.»⁶: Նվիրատվությունների

¹ Նույն տեղում, էջ 156-157:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց.5, գ.56, քք 49-83:

³ Կարապետյան Մ., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները Կովկասյան ռազմաճակատում, Երևան, 1999, էջ 179-180:

⁴ Դրո, Երևան, 1991, էջ 34: Ալ.Խատիսյան, նշվ. աշխ., էջ 159:

⁵ Андраник Озаян, Документы и материалы, Ереван, 1991, стр.133.

⁶ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1932թ., N12, էջ 159:

թվում զգալի է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի բաժինը¹: Կաթողիկոսական դիվանը միջոցները փոխադրում էր Հայոց Ազգային բյուրոյի հասցեին՝ Ալ.Խատիսյանի տնօրինությանը:

Կամավորների թվաքանակի մասին գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ: Հեղինակները նշում են 2500², 4500³, 5000⁴, 6000⁵, 8000⁶ և 10000⁷ մարդ: Ըստ կարգադրիչ մարմնի հաշվետվության, կազմված 1915թ. փետրվարի 15-ին, կազմավորման պահին կամավորների թիվը եղել է 2482, իսկ հաշվետվությունը ներկայացնելիս՝ 4500⁸ մարդ: Այս անհամապատասխանության պատճառը թերևս ջոկատների համալրման մշտական փոփոխությունն էր և կանոնավոր հաշվառման բացակայությունը: Սակայն հայրենիքի համար կռվել ցանկացողների թիվը եղել է անհամեմատ շատ:

Որպես Համառուսաստանյան քաղաքների միության Կովկասյան բաժանմունքի նախագահ, Ալ.Խատիսյանի վրա ծանր պարտականություն էր դրված՝ նյութական միջոցներ հավաքել՝ հիվանդանոցներ, բաղնիքներ, սննդի կետեր բացելու, համաճարակների դեմն առնելու, գաղթականներին օգնելու համար: Միության Կովկասյան բաժանմունքը պատերազմի ընթացքում բացել է 32 հազար մահճակալներով հիվանդանոցներ ու բուժկետեր: Բաժանմունքը Ծննդյան տոների առթիվ զինվորներին, այդ թվում և կամավորներին, նվերներ էր պատրաստել¹⁰: Բաժանմունքի 19000 պաշտոնյաների երկու երրորդը հայեր էին: Այս կազմակերպության կառույցներում պաշտոնավարում էին Հ.Օհանջանյանը, Հ.Քաջազնունին, Խ.Կարճիկյանը, Ռ.Տեր-Մինասյանը, բժիշկ Ա.Բաբայանը և ուրիշներ¹¹: Ալ.Խատիսյանի ուշադրության կենտրոնում են եղել հատկապես արևմտահայ գաղթականության խնդիրները, որոնց լուծման համար նա ջանք չի խնայել:

Կամավորական ջոկատները մասնակցելով ռազմական գործողություններին, միշտ գտնվելով ռազմաճակատի առաջին գծում, ցուցաբերել են սխրագործության ու քաջության փայլուն օրինակներ: Այդ մասին առկա են ռուսական գործող զորամիավորումների հրամանատարներ Տրուխինի, Բարաթովի, Նիկոլակի, Չերնոզուբովի, Կուլեբյակինի և ուրիշների դրվատանքի ու զովեստի մի շարք կարծիքներ, որոնք պահվում են ՀՀ ՊԿՊԱ ֆոնդերում:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց.5, գ.56, ք.47-53:

² Դարդանով Գ., «Հայերի մասնակցությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատում», Փարիզ, 1927, էջ10 (ֆրանս.):

³ Լազյան Գ., Հայերը և հայ դատը. փաստաթղթեր, Կահիրե, 1946թ., էջ186-193:

⁴ Арутюнян А., Кавказский фронт 1914-1917гг., Ереван, 1971, стр.297.

⁵ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ158:

⁶ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1992թ., N1-2, էջ 81 (Աղբյուրների ելույթը):

⁷ Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 179-180:

⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց.5, գ.87, ք.18-33; ֆ.288, ց.1, գ.7, ք.1-3:

⁹ Хатисов А., Краткий обзор деятельности Кавказского отдела Всероссийского союза городов, Тифлис, 1916г.

¹⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.223, ց.1, գ.80, ք.16:

¹¹ «Հուլիսներ», 1945, 7 ապրիլի:

¹² Хатисов А., указ. соч, с.11.

Սակայն, ի սկզբանե ռուսական զինվորական բարձր խավը երկակի վերաբերմունք է ցուցաբերել կամավորական ջոկատների գործունեության նկատմամբ: Ընդ որում, պատերազմի երկրորդ փուլում, երբ Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասն արդեն ազատագրված էր և հայ կամավորների գոյությունը դարձել էր ավելորդ ու կայսրության համար քաղաքականապես վտանգավոր: Կամավորական ջոկատների սխրագործությունների շուրջ ստեղծված լուրջությունը, ժամանակի մամուլում տեղ գտած անտարբերությունն ու անտեսումը ևս բացասական դրսևորումների վկայություններն են: Այդ կապակցությամբ իր դժգոհությունն է հայտնում նաև Ալ.Խատիսյանը: Շտաբի պետից 1915թ. մարտի 18-ին ստացած նամակում հաղորդվում էր, որ համապասխան դրական կարգադրություն է արվել¹:

Կամավորական ջոկատները ցրելու համար որոշ զինվորականներ դիմում էին նույնիսկ զրպարտության ու կեղծիքի: Այդ առումով հատկանշական է հետևյալ միջադեպը. 1915թ. հունիսի 1-ին զորավար Նիկոլանի անունից Վանից հեռագիր է հղվում կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարին ու շտաբին կից հայոց ներկայացուցիչ Ալ.Խատիսյանին այն մասին, թե իբր հայ կամավորները կրակել են ռուս զինվորների վրա²: Խնդիրը տեղում պարզելու նպատակով Վան է մեկնում Ազգային բյուրոյի հանձնախումբը՝ բանաստեղծ Յ.Թումանյանի և իրավաբան Յ.Խունունցի կազմով³: Վան հասած հանձնախումբը զորավարից բացատրություն է պահանջում: Պարզվում է, որ զորավարը տեղյակ չէ հեռագրից ընդհանրապես⁴: Իսկ Ալ.Խատիսյանի այդ կապակցությամբ հղած հեռագրին հունիսի 15-ին պատասխանում է. «Ես, հետևելով իմ ենթակայության տակ գտնվող երեք հայկական ջոկատների գերազանց մարտական ծառայությանը, ինձ իրավունք եմ վերապահում կատեգորիկ հայտարարել, որ զանգվածային բացասական դրսևորումներ չեն նկատվել»⁵:

Ազգային բյուրոյի երեք ներկայացուցիչների՝ Սեսրոպ եպիսկոպոսի, Ալ.Խատիսյանի և Ս.Հարությունյանի ստորագրությամբ 1915թ. հուլիսի 3-ին բացատրագիր է ներկայացվում փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, բարձրագույն զինվորական հրամանատարությանը: Բացատրագիր-նամակում փաստերով հիմնավորվում է զորավար Նիկոլանի անունից տրված փաստաթղթի կեղծ լինելը, մերժվում է հայ ջոկատների վերաբերյալ կասկածները, մեղադրանքի (ռուս զինվորների վրա կրակել, բռնություններ քրդերի հանդեպ, թալան) անտեղի ու անարդար լինելը, ցավ ու ափսոսանք հայտնվում կամավորների շուրջ տիրող կասկածանքի ու խուլ լուրջյան մթնոլորտի համար⁶:

Կամավորական ջոկատների զինաթափումն ու ցրումն արդեն օրակարգի հարց էր դարձել: Այս պարագայում ևս Ալ.Խատիսյանը ջանում է օգտակար լինել և գործում էր ի նպաստ կամավորների: Վերջիններիս մի մասը

¹ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 160:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.43, ց.1, գ.83, ք.46:

³ Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 325: Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 160:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.43, ց.1, գ.83, ք.46:

⁵ Նույն տեղում, ք.47:

⁶ Նույն տեղում, ֆ.43, ց.1, գ.83, ք.46-48:

մտավ ռուսական բանակի շարքերը և հետագայում դարձավ հայկական կորպուսի կորիզը, մյուս մասը՝ հատկապես օտարախառնակները, վերադարձան իրենց բնակավայրերը:

Մի շարք փաստաթղթեր վկայում են, որ Ալ.Խատիսյանն իրեն հատուկ եռանդով ու նվիրվածությամբ հնարավորինս լուծել է վերադարձողների ճանապարհածախսի, վիրավորների բուժման ու ապաքինման, շուրջ 700 զոհված կամավորների ընտանիքներին օգնելու հարցերը¹:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը, կարելի է հաստատապես ասել, որ Ալ.Խատիսյանը կանգնած է եղել հայ կամավորական շարժման ակունքներում, գործումն մասնակցություն է ունեցել կամավորական ջոկատների կազմակերպմանը, նպաստել նրանց գործունեությանը, ջանք չխնայելով պաշտպանելու վերջիններիս շահերը: Տարիներ անց նա սթափ զնահատական տվեց շարժմանը: Բացահայտելով շարժման բացասական կողմերը՝ դրանք են՝ ռազմական, զինվորական գործին անտեղյակ ու անվարժ լինելը, անբավարար սպառազինությունը, առանձին հրամանատարների և ռուս հրամանատարության միջև ծագած անհամաձայնությունը, որը լինում էր մեծ մասամբ խմբերի հրամանատարների պատճառով, նա գրում է, թե կամավորական շարժումը «մեր քաղաքական անկախության կորիզը դարձավ»²: Իսկ ջոկատների լուծարումից մեկ տարի անց, 1917թ. հոկտեմբերին Թիֆլիսում կայացած Հայոց ազգային համախորհրդակցությունում Ազգային խորհրդի անդամ Նիկոլ Աղբալյանը հանդես եկավ կամավորական ջոկատների վերաբերյալ համառոտ զեկուցումով. «Այդ շարժումով հայ ժողովուրդն ապրեց ամբողջ երեք տարի: Դա բարոյական վերածննդի տարեթիվ է հայ ազգի համար: 10 հազարանոց անձնվեր բանակ հանելը մեր նոր պատմության մեջ եզակի երևույթ է: Վերջին դարում, կորովազուրկ հայ ժողովուրդը առաջին անգամն է այդքան մի մեծ կազմակերպված ուժ ու կորով ցուցադրում: Նախքան կամավորական շարժումը մենք ենթադրում էինք թե կարող ենք պետականորեն կազմակերպվելու և պաշտպանվելու, իսկ հիմա մենք այդ բանի ապացույցն ունենք: Կամավորական շարժման մի շարք պակասությունները նսեմանում են այս դրական կողմերի առաջ: Իսկ մնացածը պատկանում է պատմությանը»³:

¹ ՀՀ ՊԼՊԱ, ֆ.56, ց.16, գ.610, քք.161-162; ֆ.57, ց.5, քք.49-53, քք.55-56 և այլն:

² Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ161:

³ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1992, N1-2, էջ80-81: